

Богдан ПАСКА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії

України і методики викладання історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна

e-mail: bohdan.paska@cnu.edu.ua

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Політичні переслідування українських дисидентів у 1960–80-х рр. в діаспорній і зарубіжній історіографії

Анотація. Метою статті є аналіз основних підходів, концепцій та інтерпретацій політичних переслідувань українських дисидентів у 1960–80 х рр., представлених у діаспорній та зарубіжній історіографії. Особливу увагу приділено висвітленню репресивної політики радянської влади щодо учасників українського руху опору в працях представників української політичної еміграції та західних дослідників. Простежено особливості формування історіографічних підходів в умовах обмеженого доступу до архівних джерел і домінування документів самвидаву, спогадів та матеріалів періодики. **Наукова новизна** дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу діаспорної та зарубіжної історіографії політичних переслідувань українських дисидентів у 1960–80 х рр. Вперше в межах одного дослідження систематизовано та зіставлено основні інтерпретації репресивної політики радянської влади, представлені в працях українських еміграційних і західних авторів від 1970 х рр. до сьогодення. **Оригінальність роботи** полягає у порівняльному розгляді двох історіографічних напрямів, які формувалися у схожих суспільно-політичних та інтелектуальних умовах. У статті простежено еволюцію наукових оцінок діяльності КДБ, хвиль політичних арештів, каральної психіатрії, судових процесів над дисидентами та переслідувань учасників Української Гельсінської групи. Особливу увагу приділено з'ясуванню впливу джерельної бази на характер інтерпретацій і висновків дослідників. **Висновки.** Встановлено, що діаспорна історіографія ще в умовах існування СРСР сформувала альтернативне до офіційної радянської науки бачення політичних переслідувань українських дисидентів, трактуючи їх передусім як складову боротьби влади проти українського національного руху. Зарубіжні дослідники розглядали проблему в ширшому контексті радянського та східноєвропейського дисидентства, приділяючи увагу механізмам функціонування репресивної системи, становищу політичних в'язнів і практиці каральної психіатрії. З'ясовано, що попри спільне розуміння системного характеру репресій, діаспорні автори більше акцентували на національному вимірі переслідувань, тоді як західні науковці прагнули інтегрувати український досвід у загальноєвропейський контекст. Визначено, що відкриття архівів після здобуття Україною незалежності сприяло появі нових підходів і суттєво розширило можливості дослідження проблеми.

Ключові слова: український дисидентський рух, політичні переслідування, репресії, Комітет державної безпеки (КДБ), діаспорна історіографія, зарубіжна історіографія, шістдесятники.

Bohdan PASKA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>, e-mail: bohdan.paska@cnu.edu.ua

POLITICAL PERSECUTION OF UKRAINIAN DISSIDENTS IN THE 1960S–1980S IN DIASPORA AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The aim of the article is to analyze the main approaches, concepts and interpretations of the political persecution of Ukrainian dissidents in the 1960s – 1980s, presented in diaspora and foreign historiography. Special attention is paid to the coverage of the repressive policy of the Soviet authorities towards the participants of the Ukrainian resistance movement in the works of representatives of the Ukrainian political emigration and Western researchers. The peculiarities of the formation of historiographic approaches in conditions of limited access to archival sources and the dominance of samizdat documents, memoirs and periodical materials are traced. **The scientific novelty** of the study lies in the implementation of a comprehensive analysis of the diaspora and foreign historiography of political persecution of Ukrainian dissidents in the 1960s – 1980s. For the first time, within the framework of one study, the main interpretations of the repressive policy of the Soviet government, presented in the works of Ukrainian émigré and Western authors from the 1970s to the present, have been systematized and compared. **The originality of the work** lies in the comparative consideration of two historiographical directions that were formed in similar socio-political and intellectual conditions. The article traces the evolution of scientific assessments of the activities of the KGB, waves of political arrests, punitive psychiatry, trials of dissidents and persecution of participants of the Ukrainian Helsinki Group. Special attention is paid to clarifying the influence of the source base on the nature of the researchers' interpretations and conclusions. **Conclusions.** It has been established that diasporic historiography, even during the existence of the USSR, formed an alternative vision of the

political persecution of Ukrainian dissidents to the official Soviet science, interpreting them primarily as a component of the government's struggle against the Ukrainian national movement. Foreign researchers considered the problem in the broader context of Soviet and Eastern European dissidence, paying attention to the mechanisms of the functioning of the repressive system, the situation of political prisoners and the practice of punitive psychiatry. It has been found that despite a common understanding of the systemic nature of repression, diasporic authors focused more on the national dimension of persecution, while Western scholars sought to integrate the Ukrainian experience into the pan-European context. It has been determined that the opening of archives after Ukraine gained independence contributed to the emergence of new approaches and significantly expanded the possibilities of studying the problem.

Keywords: *Ukrainian dissident movement, political persecution, repression, Committee for State Security (KGB), diaspora historiography, foreign historiography, the Sixtiers.*

Постановка проблеми. Політичні переслідування українських дисидентів у 1960–80-х рр. належать до ключових проблем історії радянської України, оскільки відображають механізми функціонування тоталітарної системи та її реакцію на прояви суспільної опозиційності. Важливе місце у вивченні цієї тематики посідають історіографічні дослідження, які дають змогу простежити еволюцію наукових підходів до осмислення репресивної політики радянської влади. Особливий інтерес становлять праці представників української діаспори та зарубіжних учених, які ще до здобуття Україною незалежності започаткували дослідження дисидентського руху та переслідувань його учасників. Саме вони сформулювали перші концептуальні оцінки діяльності Комітету державної безпеки (КДБ), судових процесів, каральної психіатрії та інших форм боротьби режиму з інакодумством. Незважаючи на наявність значної кількості праць, спеціальний аналіз особливостей інтерпретації політичних переслідувань українських дисидентів у цих двох напрямках історіографії досі не отримав належного висвітлення. Це зумовлює актуальність дослідження та необхідність комплексного вивчення внеску діаспорних і зарубіжних авторів у формування наукових уявлень про репресивну політику радянської влади щодо українського руху спротиву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика наукового дослідження українського дисидентського руху та репресивної політики радянської влади щодо його учасників знайшла відображення у значній кількості праць сучасних українських учених. Насамперед увагу привертає стаття Олега Бажана, в якій ретельно проаналізовано вивчення проблеми українського дисидентського руху в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії [1]. У свою чергу, Тарас Лутчин зробив спробу комплексно охарактеризувати історичні дослідження, присвячені українському національно-визвольному руху другої половини ХХ ст., відобразити основні напрямки в історіографії, виділити їх специфічні риси, визначити найбільш розповсюджену тематику праць і публікацій [2]. Важливою є історіографічна розвідка Людмили Ведмідь, у якій здійснено систематизацію напрацювань вітчизняних науковців щодо опозиційного руху в Україні другої половини 1950-х – середини 1980-х рр. та окреслено основні напрями його дослідження [3]. Значну увагу в сучасній історіографії приділено також інтелектуальним витокам інакомислення та діяльності української інтелігенції доби «відлиги», що знайшло відображення у статті Жанни Кукурузи [4]. Чимало уваги історіографії дослідження постаті українського дисидента Валентина Мороза приділено в дисертаційному дослідженні Богдана Паски [5]. Водночас останніми роками активізувалося вивчення безпосередніх механізмів репресивної політики радянської влади, зокрема ролі КДБ в організації арештів і проведенні слідства проти українських інакодумців. Незважаючи на наявність значного масиву досліджень, спеціальних праць, присвячених комплексному аналізу діаспорної та зарубіжної історіографії політичних переслідувань українських дисидентів у 1960–80-х рр., фактично немає, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є комплексне дослідження основних підходів, концепцій та інтерпретацій політичних переслідувань українських дисидентів у 1960–80-х рр., представлених у діаспорній і зарубіжній історіографії.

Виклад основного матеріалу. Перші дійсно фахові інтерпретації проблеми виникли поза межами Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) – у працях представників української політичної еміграції та зарубіжних дослідників, які акцентували увагу на системному характері переслідувань і їх ідеологічній зумовленості. Репресії радянського режиму проти дисидентів стали предметом зацікавлення українських діаспорних істориків уже в 1970–80-х рр. Серед основних рис діаспорної історіографії можна виділити обмежену джерельну базу, адже доступ до архівних матеріалів за цією тематикою на території України для іноземців був повністю закритий. Тому

еміграційні дослідники в якості першоджерел використовували документи самвидаву, які потрапляли за кордон, матеріали періодики, а також свідчення учасників руху, яким вдалося вирватися із СРСР. Водночас, на відміну від офіційної радянської історіографії, вони переважно трактували дії КДБ та інших каральних структур режиму щодо інакодумців саме як репресії проти українського національного руху.

У 1970–80-х рр. на еміграції з'явилося декілька наукових розробок, присвячених конкретним дисидентам. У статті Мирослава Прокопа (1975 р.) [6] описано протистояння політв'язня Валентина Мороза каральним органам у першій половині 1970-х рр. Автор акцентував увагу на умовах перебування інакодумця за ґратами, описував спробу фізичної розправи над ним, намагання радянської преси дискредитувати ув'язненого. 145 денне голодування В. Мороза у Владимирській тюрмі в 1974 р. М. Прокоп трактував як перемогу особистості над тоталітарною диктатурою. Історик Джон Пол Химка піддав аналізу життєвий шлях і політичні погляди іншого українського дисидента Леоніда Плюща [7], який у 1970-х рр. провів декілька років у спеціальній психіатричній лікарні. Роман Сенькусь у короткому біографічному нарисі про діяча руху спротиву Юрія Бадзя розкрив основні віхи протистояння останнього із радянською системою, описавши обшуки, арешт і судовий процес над ним у 1979 р. [8].

Учасник єврейського дисидентства на території України Ізраїль Клейнер, якому вдалося емігрувати, у 1978 р. опублікував дослідження «Національні проблеми останньої імперії» [9], у якому в контексті аналізу українського національного руху проаналізував найбільш резонансні репресивні акції режиму в 1960–70-х рр. Опираючись на матеріали самвидавного журналу «Український вісник», дослідник значно перебільшив розмах і кількісні масштаби «генерального погрому» 1972 р. (наведено цифру 1 тис. заарештованих осіб протягом одного місяця) [9, с. 179].

Науковець Ярослав Білінський у статті 1978 р. [10] простежив політичні погляди й прагнення дисидентів у боротьбі з радянською владою, простежив політику першого секретаря Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Петра Шелеста, висловлені в самвидаві ідеї інакодумців Івана Дзюби, В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Валентина Мороза, платформу Української Гельсінської групи (УГГ). У цьому контексті наголосив на ідеологічному протистоянні між шістдесятниками й режимом на рубежі 1960–70-х рр., яке стало передумовою хвилі арештів 1972 р., охарактеризував репресії проти лідерів УГГ Миколи Руденка й Олексія Тихого (1977 р.). Тематично схожою до статті Я. Білінського є розвідка Івана Лисяка-Рудницького «Політична думка українських підрадянських дисидентів» [11, с. 521–534]. Історик здійснив спробу розглянути формування переконань та ідей інакодумців І. Дзюби, В. Мороза, Л. Плюща, Ю. Бадзя, М. Руденка в історичній ретроспективі, порівнюючи їх із традиційними течіями української політичної ідеології. До прикладу, ідеї І. Дзюби науковець бачив своєрідним продовженням націонал-комунізму в нових умовах 1960-х рр., погляди В. Мороза – інтерпретацією інтегрального націоналізму. Основною причиною жорстких і нещадних репресій радянського режиму проти дисидентів І. Лисяк-Рудницький вважав національний характер українського інакомислення. Заслуговує на особливу увагу думка автора, що в Україні, яка страждала від національної дискримінації, патріотичні почуття мали тенденцію стихійно спрямовуватися проти чинної влади, що давало інакодумцям «могутнє коло потенційної підтримки». Влада, свідомо такої небезпеки, намагалася придушити рух спротиву ще в зародку [11, с. 529].

У 1983 р. побачила світ збірка статей під назвою «Україна після Шелеста», де було вміщено дотичні до дослідження українського дисидентського руху 1970-х рр. розвідки Романа Сольчаника, Богдана Нагайла, Мирослава Шкандрія та Богдана Кравченка. Зокрема, Р. Сольчаник проаналізував політику та національне питання в УРСР [12, с. 1–29], Б. Нагайло – власне рух інакодумців і опозицію радянській владі [12, с. 30–54], М. Шкандрій – політику режиму в літературній сфері [12, с. 55–72], а Б. Кравченко – етно-демографічні тенденції на території України [12, с. 101–120]. Крізь призму відповідної тематики автори піддали характеристиці хвилю арештів 1972–1973 рр., політику формування єдиного «радянського народу», ідеологічний тиск на інтелігенцію, репресивні атаки на УГГ. Б. Нагайло зробив наголос на винятково жорсткому характері «генерального погрому» 1972–1973 рр., іменувавши його «найважчим ударом КДБ» щодо будь-якої групи інакодумців у СРСР [12, с. 30]. На основі доступних йому матеріалів самвидаву історик описав арешти і судові процеси як проти шістдесятників, так і щодо учасників

окремих підпільних організацій; розправи над лідерами УГГ. У свою чергу М. Шкандрій простежив хвилю ідеологічних звинувачень українських літераторів в т. зв. «українському буржуазному націоналізмі» [12, с. 59–60].

У 1980-х рр. декілька розвідок, присвячених протистоянню українського дисидентського руху й радянської влади, опублікував Валентин Мороз – історик, політв'язень, жертва репресій, якому вдалося емігрувати до Сполучених Штатів Америки (США) і Канади. Зокрема, у «Лекціях з історії України» (1982 р.) він описав характер репресивних дій режиму проти шістдесятників у 1960-х рр., наголосивши на наявності партійного контролю за діяльністю КДБ [13, с. 21–22]. У статті 1983 р. В. Мороз описав конкретну діяльність спецслужби, використовувани її працівниками методи боротьби проти інакодумців, звернув увагу на методику психологічного ламання жертви. Також характеризував КДБ як «найзлочиннішу організацію за всю історію людства» [14]. Описуючи основні тенденції розвитку дисидентства у праці «Шістдесятні роки в Україні. Спроба історичної розвідки», історик високо оцінював тактику шістдесятників у протистоянні з КДБ щодо свідомої відмови від створення повноцінної організації. Дослідник вважав однією із найбільш важливих передумов «генерального погрому» 1972 р. заміну голови КДБ при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) Віталія Нікітченка на Віталія Федорчука двома роками раніше [15].

Якісно новим явищем у рамках української діаспорної історіографії репресивних дій КДБ можна вважати працю Сергія Плохія «Убивство у Мюнхені. По червоному сліду», яка побачила світ у 2016 р. [16] У книзі на основі архівних матеріалів простежено історію одного з найвідоміших агентів КДБ Богдана Сташинського – вбивці Лева Ребета й Степана Бандери. Дослідження С. Плохія дозволяє простежити методи діяльності радянських спецслужб проти українського національного руху на еміграції в 1950-х рр., технологію вербування агентів, загальну специфіку роботи КДБ.

Досить різноплановою є зарубіжна історіографія проблеми, яка включає переважно праці західних дослідників, тією чи іншою мірою дотичних до вивчення феномену українського дисидентства. Однією із перших праць закордонних учених, присвячених національному руху в післясталінську епоху, була розвідка британського дослідника Джуліана Бірча (1971 р.) [17]. У праці на основі доступних на Заході джерел подано інформацію про окремі підпільні групи 1950–60-х рр., охарактеризовано їх соціальний склад, розкрито найважливіші аспекти активності легального шістдесятницького середовища. Науковець піддав аналізу територіальний аспект хвилі арештів 1965 р., навів прізвища репресованих дисидентів, простежив їх зв'язки між ними. Також у роботі здійснено спробу вивчити політичні ідеї дисидентського руху, викладені у праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та окремих інших документах самвидаву, простежити становище інакодумців у другій половині 1960-х рр. Однак, звичайно, обмежена джерельна база не дозволила Дж. Бірчу подати повну і всебічну картину розгортання спротиву; виклад матеріалу виглядає доволі схематичним, хоча й не позбавленим внутрішньої логіки.

Заслуговує на увагу праця Сіднея Блоха та Пітера Реддавея, у якій простежено механізми психіатричних репресій радянського режиму проти дисидентів у СРСР (1977 р.) [18]. У ній було розкрито такі ганебні сторінки каральної політики влади, як примусові госпіталізації до спеціальних психіатричних лікарень за рішенням суду та адміністративним шляхом, а також спроби протестів проти відповідних заходів. У книзі серед іншого проаналізовано резонансні справи українських інакодумців, підданих психіатричному переслідуванню в 1970-х рр. – Леоніда Плюща й Семена Глузмана.

У 1980 р. побачила світ монографія американського науковця із Університету Маркетта (м. Мілвокі, штат Вісконсин, США) Кенета Фармера, у якій піддано аналізу український націоналізм у постсталінську еру [19]. Дослідник звернув увагу на становище української мови й культури в УРСР у 1950–70-х рр., процеси становлення дисидентського руху, стратегію і тактику боротьби інакодумців. У праці охарактеризовано десять підпільних організацій і груп, інтелектуально-культурну течію дисидентства (В. Чорновіл, Л. Плющ, І. Дзюба, В. Мороз). Учений проаналізував географічні масштаби затримань за політичними справами в різних областях УРСР за хронологічний проміжок 1956–1964 рр., а також арештів 1965–1966 рр. та 1969–1972 рр., віковий та соціальний склад репресованих. Аналізуючи відповідь режиму на піднесення дисидентства національного спрямування, К. Фармер виокремив юридичні механізми переслідувань, спроби

дискредитації руху через зв'язки із «ворожим Заходом», накидання ярликів пропагандистського концепту «українського буржуазного націоналізму».

Британський науковець Ендрю Вілсон у монографії, присвяченій вивченню українського націоналізму, розглядав піднесення інакомислення в 1960-х рр. як «громадянську революцію», що передбачала зміну форм і методів функціонування національного руху [20]. Учений зупинив свою увагу на характеристиці підпільної організації Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), шістдесятників, радикально-націоналістичного крила дисидентів, а також УГГ. Простежено загальне становище політичних в'язнів у місцях позбавлення волі [20, с. 56–57].

Американська дослідниця Енн Епплбом дослідила загальну історію системи радянських концентраційних таборів та повсякденне життя жертв репресій починаючи від сталінських часів до другої половини ХХ ст. (2003 р.) [21]. Хоча в об'єктиві уваги авторки перебувала в першу чергу система Головного управління таборів (ГУЛАГ) протягом 1930–50-х рр., у монографії простежено також і становище репресованих учасників дисидентського руху в тюрмах і виправно-трудових колоніях у більш пізній період. У брежнєвську добу, за Е. Епплбом, політичних в'язнів було набагато менше, ніж раніше, а КДБ арештовував людей передусім за літературну, релігійну чи політичну опозиційність до радянського режиму [21, с. 408–410]. Часом початку нового витка репресій проти інтелігенції у загальнорадянському вимірі науковиця вважає 1966 р., коли в Росії було засуджено письменників Андрія Синявського та Юлія Данієля і стало остаточно зрозуміло, що до влади повернулися консерватори-сталіністи [21, с. 412].

Комплексне дослідження історії Європи у післявоєнну епоху здійснив британський історик Тоні Джадт (2005 р.) [22]. Ця книга є цінною з точки зору глобального розуміння значення українського дисидентського руху в європейському контексті з урахуванням загальних тенденцій історичного розвитку континенту. Дослідник виділяє в історії Європи періоди «післявоєння» (1945–1953 рр.), «добробуту» (1953–1971 рр.) і «рецесії» (1971–1989 рр.). Два останні в українському контексті можна умовно співвіднести із хрущовською «відлигою» і брежнєвським «застоем». Ретельний аналіз рухів спротиву у країнах Східної Європи автором проведено в розділі «Сила безсилю» [22, с. 608–634].

Нарешті, одним із найбільш якісних напрацювань зарубіжної історіографії у галузі предметного вивчення українського дисидентського руху є монографія італійського вченого Сімоні Аттіліо Белецца, присвячена культурологічному дослідженню шістдесятництва (2019) [23]. Автор широко використовує джерела різного типу й походження – від партійних зібрань документів і архівів КДБ до мемуарів і спогадів учасників руху. Шістдесятники постають у баченні дослідника як група однодумців, які мали спільне розуміння українського минулого і сучасності, прагнули свободи у проявах творчої індивідуальності, бажали знати правду про злочини сталінського режиму. У праці всебічно проаналізовано зародження шістдесятницького середовища в умовах деєдалінізації й «відлиги» 1950-х рр., спроби учасників руху «звернутися до народу» (1961–1968 рр.), ідеологічна підготовка й початок масштабних репресій з боку влади (1968–1973 рр.). Концептуально важливим є висновок автора про ключову роль у взаємовідносинах шістдесятників і владної верхівки справи роману «Собор» Олеся Гончара (1968 р.). С. А. Белецца основними причинами невдачі перетворення шістдесятників із культурної еліти в політичну групу вважав відсутність внутрішньої організованості, єдиних цінностей і завдань, ідеологічні суперечності, а також цілеспрямований тиск і переслідування з боку влади [23, с. 396–400].

Висновки. Таким чином, діаспорна історіографія політичних переслідувань українських дисидентів сформувалася ще в період існування СРСР і стала першою альтернативною офіційним радянським інтерпретаціям. Попри обмежений доступ до джерел, дослідники на еміграції активно використовували матеріали самвидаву, спогади учасників руху й західну пресу, що дозволило висвітлити репресивну політику радянської влади щодо українського інакомислення. У працях М. Прокопа, Я. Білінського, І. Лисяка-Рудницького, Б. Нагайла, В. Мороза та інших авторів репресії розглядалися насамперед як складова боротьби режиму проти українського національного руху. Значна увага приділялася хвилям арештів 1965 р. і 1972–1973 рр., переслідуванням учасників УГГ, діяльності КДБ та використанню каральної психіатрії. Характерною рисою цих праць була виразна критика радянської системи та наголос на національному характері українського дисидентства. Водночас через брак достовірної інформації окремі автори допускали перебільшення масштабів репресій і не завжди могли повноцінно реконструювати механізми функціонування

каральних структур. Новий етап розвитку діаспорної історіографії пов'язаний із використанням архівних матеріалів, що знайшло відображення, зокрема, у праці С. Плохія про діяльність радянських спецслужб.

Зарубіжна історіографія проблеми пройшла шлях від перших узагальнюючих спроб осмислення українського дисидентства на основі обмеженого кола джерел до комплексних міждисциплінарних досліджень, що спираються на архівні документи. Західні науковці приділяли увагу різним аспектам переслідувань: діяльності підпільних організацій, арештам і судовим процесам, каральній психіатрії, становищу політичних в'язнів, ідеологічним механізмам боротьби з інакомисленням та місцю українського руху спротиву в ширшому європейському контексті. Особливе значення мають праці К. Фармера, який одним із перших здійснив системний аналіз масштабів репресій і соціального складу репресованих, а також С. А. Белецця, котрий комплексно дослідив взаємовідносини шістдесятників і влади. Загалом зарубіжні дослідники розглядали репресивну політику радянського режиму як один із ключових чинників еволюції українського дисидентського руху. Їхні напрацювання суттєво розширили уявлення про форми, механізми та наслідки політичних переслідувань в УРСР. Водночас значна частина цих праць вивчала репресії переважно в контексті загальної історії дисидентства, а не як самостійний предмет дослідження.

Порівняння діаспорної та зарубіжної історіографії засвідчує як наявність спільних підходів, так і суттєві відмінності у трактуванні проблеми. Для обох напрямів характерне розуміння політичних переслідувань як складової системної політики радянської влади щодо придушення інакомислення, однак діаспорні автори значно більше акцентували увагу на національному вимірі репресій та їх антиукраїнській спрямованості. Натомість зарубіжні дослідники частіше розглядали українське дисидентство в ширшому контексті радянського й східноєвропейського опозиційного руху. Це дозволило глибше простежити загальні механізми функціонування репресивної системи та місце українського спротиву в загальноєвропейських процесах другої половини ХХ ст.

Список літератури

1. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2001. № 2. С. 520–529.
2. Лутчин Т. Проблематика дослідження українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2011. Вип. 1. С. 224–236.
3. Ведмідь Л. Опозиційний рух в Україні другої половини 1950 х – середини 80 х років: вітчизняна історіографія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2012. Вип. 20. С. 354–361.
4. Кукуруза Ж. Українська інтелігенція в умовах «відлиги»: аналіз сучасної вітчизняної історіографії. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили*. 2010. Т. 129. № 116. С. 110–114.
5. Паска Б. В. Громадсько-політична і наукова діяльність Валентина Мороза: дис. ... канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2017. 281 с.
6. Прокоп М. Перемога Валентина Мороза. *Сучасність*. 1975. № 2. С. 80–90.
7. Himka J. P. Leonid Plushch: The Ukrainian Marxist Resurgent. *Journal of Ukrainian Studies*. 1980. № 2, Vol. 5. P. 61–79.
8. Senkus R. Iurii Badz'o: a Biographical Note. *Journal of Ukrainian Studies*. 1984. № 16, Vol. 9. P. 71–73.
9. Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії. Париж: Перша Українська Друкарня у Франції, 1978. 406 с.
10. Bilinsky Ya. Political Aspirations of Dissidents in Ukraine. *Український історик*. 1978. № 1–3. С. 30–39.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. Київ: Дух і літера, 2019. 624 с.
12. Ukraine after Shelest / ed. by B. Krawchenko. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983. 119 p.
13. Мороз В. Лекції з історії України. Торонто: Anabasis Magazine, 1982. 127 с.
14. Мороз В. КГБ – з власного досвіду. *Анабазис*. 1983. Ч. 3. С. 5–10.
15. Мороз В. Шістдесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки. *Вісті комбатанта*. 1986. № 1. С. 57–63.
16. Плохій С. Убивство у Мюнхені. По червоному сліду. Харків: КСД, 2016. 288 с.
17. Birch J. The Ukrainian nationalist movement in the USSR since 1956. London: The Ukrainian Information Service, 1971. 48 p.
18. Bloch S., Reddaway P. Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry Is Used to Suppress Dissent. New York: Baltic Books, 1977. 510 p.
19. Farmer K. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague; Boston; London: Martinus Nijhoff Publishers, 1980. 241 p.
20. Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 300 p.
21. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. Київ: ВД КМА, 2010. 511 с.
22. Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ: Наш Формат, 2022. 928 с.
23. Белецця С. А. Берег чекань. Культурологічне дослідження шістдесятництва. Київ: Дух і літера, 2024. 448 с.

References

1. Bazhan, O. (2001). Research into the problems of the dissident movement in Ukraine in modern foreign and domestic historiography. *Z arkhiviv VUCHK – HPU – NKVD – KHB [From the archives of the VUCHK – GPU – NKVD – KGB]*, 2, 520–529 [in Ukrainian].
2. Lutchyn, T. (2011). Problems of researching the Ukrainian national liberation movement of the second half of the 20th century. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 1, 224–236 [in Ukrainian].
3. Vedmid, L. (2012). The opposition movement in Ukraine in the second half of the 1950s – mid-1980s: domestic historiography. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii [Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History]*, 20, 354–361 [in Ukrainian].
4. Kukuruza, Zh. (2010). Ukrainian intelligentsia in the conditions of the “thaw”: an analysis of modern domestic historiography. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly [Scientific works of the Petro Mohyla Black Sea State University]*, 129, 110–114 [in Ukrainian].
5. Paska, B. V. (2017). Public, political and scientific activities of Valentyn Moroz: dissertation, candidate of historical sciences. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
6. Prokop, M. (1975). The victory of Valentyn Moroz. *Suchasnist [Modernity]*, 2, 80–90 [in Ukrainian].
7. Himka, J. P. (1980). Leonid Plushch: The Ukrainian Marxist resurgent. *Journal of Ukrainian Studies*, 2 (5), 61–79.
8. Senkus, R. (1984). Iurii Badz'o: a biographical note. *Journal of Ukrainian Studies*, 16 (9), 71–73.
9. Kleiner, I. (1978). National Problems of the Last Empire. Paris [in Ukrainian].
10. Bilinsky, Ya. (1978). Political aspirations of dissidents in Ukraine. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian Historian]*, 1–3, 30–39.
11. Lysiak-Rudnytskyi, I. (2019). Historical Essays. Vol. 2. Kyiv [in Ukrainian].
12. Krawchenko, B. (Ed.) (1983). Ukraine after Shelest. Edmonton.
13. Moroz, V. (1982). Lectures on the History of Ukraine. Toronto [in Ukrainian].
14. Moroz, V. (1983). KGB – from my own experience. *Anabazys [Anabasis]*, 3, 5–10 [in Ukrainian].
15. Moroz, V. (1986). The Sixties in Ukraine. An attempt at historical Exploration. *Visti kombatanta [Combatant's News]*, 1, 57–63 [in Ukrainian].
16. Plokh, S. (2016). Murder in Munich. On the Red Trail. Kharkiv [in Ukrainian].
17. Birch, J. (1971). The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956. London.
18. Bloch, S. & Reddaway, P. (1977). Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry Is Used to Suppress Dissent. New York.
19. Farmer, K. (1980). Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague; Boston; London.
20. Wilson, A. (1997). Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. Cambridge.
21. Applebaum, A. (2010). The History of the Gulag. Kyiv [in Ukrainian].
22. Judt, T. (2022). After the War. History of Europe since 1945. Kyiv [in Ukrainian].
23. Bellezza, S. A. (2024). The Shore of Expectations. A Cultural Study of the Sixties. Kyiv [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)